

EWA RZETELSKA-FELESZKO

O KASZUBSKICH ě (ć) i ž (ź)
POWSTAŁYCH Z k̄, ğ

Nawiązując do wieloletnich diektologicznych zainteresowań Jubilata, przedstawić chcę nowe dane do historii kaszubskich ě (ć), ž (ź).

Sprawą datowania zmian k̄, ğ na Kaszubach i przekształcenia ich w afrykanty zajął się w 1958 r. Paweł Smoczyński¹. Wcześniejsi badacze, w tym zwłaszcza Z. Stieber, F. Lorentz i K. Nitsch, nie poświęcali uwagi szczegółowej chronologii tej zmiany².

Smoczyński dokładnie prześledził zapisy i komentarze wszystkich XIX-wiecznych badaczy kaszubszczyzny: A. Hilferdinga, F. Ceynowy, L. Biskupskiego, G. Pobłockiego, S. Ramuła, G. Bronischa, następnie zaś Lorentza i Nitscha, oparł się także na własnych badaniach z lat 1953 i 1954. Wnioski wypływające z przeglądu dotychczasowej literatury doprowadziły autora do końcowych stwierdzeń, iż zmiana k̄, ğ w ě (ć), ž (ź) jest stosunkowo niedawna; nie mówią o niej ani Hilferding, ani Ceynowa. Jej początki należy datować na trzecią ćwierć XIX w. (lata 1850-1875). Ponadto, ta cecha fonetyczna, uznawana dziś za typową dla kaszubszczyzny³, występowała i występuje w gwarach niekonsekwentnie, obok innych refleksów k̄, ğ (tj. k̄, ğ, k, g, ħ, ħ).

Prof. dr hab. Ewa RZETELSKA-FELESZKO – Instytut Sławistyki PAN; adres do korespondencji: ul. Gwiaździsta 27 m. 151, 01-651 Warszawa.

¹ W sprawie zmian k̄, ğ na Kaszubach i w zachodnich dialektach północno-polskich, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 3(1958), s. 61-79.

² Por. Z. S t i e b e r, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, s. 86; F. L o r e n t z, *Gramatyka pomorska*, t. II, wyd. fotooffsetowe, Wrocław 1959, s. 512-517. Poglądy Nitscha cytuję za Smoczyńskim (dz. cyt.).

³ Por. m.in.: J. Ł o ś, *Gramatyka polska*, cz. I, Kraków 1922, s. 156; E. B r e z a, J. T r e d e r, *Gramatyka kaszubska*, Gdańsk 1981, s. 31, 69.

Próbując ustalić genezę i najwcześniejsze źródła kaszubskich \check{c} (\acute{c}) i \check{z} (\acute{z}) – por. np. *ćij* ‘kij’, *no źi* ‘nogi’, wskazuje Smoczyński na powstanie tej zmiany w trzech, niezależnych od siebie, ogniskach: 1. w dialektach na południe od Jeziora Łebskiego, 2. w dielektach centralnych, 3. w dialektach zabor- skich.

Wcześniej badacze (jak Biskupski, Pobłocki, Ramuł) bądź tylko wymie- niali przykłady z różnymi refleksami afrykat, tj. \check{c} i \acute{c} oraz \check{z} i \acute{z} , bądź podej- mowali próby ich geograficznego lub chronologicznego zróżnicowania (tak już Bronisch, następnie zaś Nitsch i zwłaszcza Lorentz). Lorentz wyróżniał wśród wariantów \check{c} – \acute{c} także wariant pośredni, tj. \check{c} (i analogicznie \check{z})⁴.

Prace nad *Atlasem językowym kaszubszczyzny*⁵ i materiały zebrane w la- tach 1955-1965 pozwoliły na ponowne przedstawienie omawianego problemu. Uzyskano bowiem wiele przykładów \check{c} (\acute{c}) i \check{z} (\acute{z}) powstałych z \acute{k} , \acute{g} w ich ujęciu geograficznym. Autorka map i komentarzy AJK, M. Korytkowska, za- akceptowała bez zastrzeżeń ustalenia Smoczyńskiego w sprawie chronologii zmiany⁶. W materiałach do atlasu znalazła także potwierdzenie wariantywno- ści refleksów pierwotnych \acute{k} , \acute{g} , która przetrwała w gwarach do drugiej połowy XX w. Mapy AJK pokazują bowiem, że oprócz dwóch wyraźniej- szych tendencji, tj. 1. występowania refleksu typu k , \acute{k} , \hbar i g , \acute{g} , \hbar na Kaszu- bach północno-zachodnich i południowo-zachodnich oraz 2. istnienia twar- dego k , g na Kociewiu i w Borach Tucholskich (obocznie też na Kaszubach południowych graniczących z Kociewiem i Borami) stwierdzić można współ- występowanie tzw. typowych kaszubskich dźwięków \check{c} (\acute{c}) i \check{z} (\acute{z}) oraz \acute{k} , \acute{g} , a nawet k , g , zwłaszcza na północy i południu⁷. Szczególnie charakterystycz- ne jest zjawisko form obocznych sygnalizowane wcześniej przez wszystkich poprzednich badaczy, a potwierdzone także przez badania atlasowe.

Gdy chodzi o rozróżnianie – w zapisach gwarowych, a następnie na ma- pach AJK – wariantów \check{c} – \acute{c} – \acute{c} oraz \check{z} – \acute{z} – \acute{z} , zastosowane zostało pewne uproszczenie: na mapach połączone zostały wspólnym znakiem warianty \check{c} i \acute{c} oraz \check{z} i \acute{z} , wyróżniony został natomiast wariant \acute{c} , \acute{z} (por. niżej mapa nr 2). Większość eksploratorów atlasu notowała dla zmiany \acute{k} , \acute{g} w afrykaty znaki \check{c} , \check{z} , rzadziej \acute{c} , \acute{z} . Wydaje się, że wariant \check{c} , \check{z} (tj. wariant twardy) wyszedł lub wychodzi z użycia.

⁴ Por. przypis 2.

⁵ *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, red. Z. Steiber, H. Popowska-Taborska, t. I-XV, Wrocław 1964-1978.

⁶ T. XIV, Wrocław 1977, mapy 689, 690 oraz komentarze na s. 174-181, zwłaszcza s. 175.

⁷ Mapy 689, 690.

*

Od kilku lat posiadam nie znane wcześniej materiały dokumentujące stan dialektów kaszubskich w roku 1880, a więc mniej więcej w tym czasie, co opisy Ceynowy (1879) i Biskupskiego (1883). Są to pisemne odpowiedzi na ankietę Georga Wenkera, badacza dialektów niemieckich, skierowane do nauczycieli w większości wsi na terytorium ówczesnego państwa niemieckiego. Informacje o materiałach tych były publikowane przez G. Stone'a, K. Feleszkę i J. Siatkowskiego, także przeze mnie⁸. W kilku dotychczasowych artykułach omawiałam – w związku z tymi materiałami – kwestię barwy kontynuantów *ā w ówczesnych gwarach kaszubskich, zasięg i charakter wokaliczny kaszubskiego „szwa” (ë), a także pewne fakty leksykalne, porównując zmiany, jakie dokonały się w ciągu około 80 lat, tj. do czasu badań prowadzonych nad AJK⁹.

Co wnoszą materiały Wenkera z 1880 r. do wiedzy o kaszubskiej zmianie *ć, g* w *ć (ć), ž, ź*?

Ankieta Wenkera wypełniona została w 84 punktach kaszubskich¹⁰. Ankietowane wsie nie są wprawdzie rozłożone równomiernie po całym obszarze tych gwar (brak zwłaszcza pełnych danych z Kaszub północno-zachodnich i południowo-zachodnich), mimo to otrzymane dane dają dość dobre wyobrażenie o interesującym nas zjawisku (por. mapa 1). Miejscowi nauczyciele zapisujący zdania kaszubskie przetłumaczone z niemieckiego starali się możliwie wiernie oddać lokalne refleksy *ć, g* pomimo trudności z pisownią, stosując bądź pisownię polską, bądź niemiecką. Por. np.: dla

⁸ Por. G. S t o n e, *Kaszubszczyzna w archiwach „Niemieckiego atlasu językowego”*, w: *Symbolae slavisticae*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa 1996, s. 281-286; t e n ż e, *Polskie materiały w archiwum „Niemieckiego atlasu językowego” w Marburgu*, „Język Polski” 70(1990), s. 124-127; K. F e l e s z k o, J. S i a t k o w s k i, *Polskie XIX-wieczne materiały gwarowe w Marburgu*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 55(1992), s. 52-57; E. R z e t e l s k a - F e l e s z k o, *Materiały do „Deutscher Sprachatlas” Georga Wenkera z 1879-1880 r. i ich przydatność do badania dialektów kaszubskich i słowińskich*, „Rocznik Gdański” 55(1995), nr 1, s. 97-104.

⁹ Por. E. R z e t e l s k a - F e l e s z k o, *Zmiany w kaszubskich kontynuantach *ā pomiędzy rokiem 1880 a 1955-1965*, w: *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś*, red. R. Wosiak-Śliwa, Gdańsk 1997, s. 61-76; t a ż, *Czy w kaszubskim ę zaszły jakieś zmiany w okresie od 1880 do 1960 r.?*, w: *Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin*, red. W. Banyś, Z. Bednarczuk, S. Karolak, Katowice 1999, s. 305-313; t a ż, *Rozważania o kaszubskiej „warząchwii” i „białce” (w związku z materiałami Georga Wenkera)*, „Prace Filologiczne” 44(1999), s. 491-498.

¹⁰ Por. wykaz tych wsi zamieszczony przez Stone'a (zob. przypis 8).

refleksu *č, ž*: *wesoczy, ptoszczy* (Chałupy), *czebbe* (Gnieźdżewo), *budinczy* (Gowidlino); *wieldży* (Jastarnia), *łedżin, dredzi* (Reda); dla refleksu *ć, ź*: *wszetcie, ćolbosy* ‘kiełbasy’ (Połczyno), *łedżyn, nodży* (Sianowo), *matci, ptoszci* (Mosty).

Ewentualne oddanie wariantów *č, ž* sprawiać musiało zapisującym większe trudności ze względu na ograniczenia pisowni. Być może, wariant ten został zapisany w Tupadłach jako *ćzi, dzi* w *jabłónczi, wieldzi* czy w Łyśniewie, por. *jabłóntschi*.

W wielu wsiach spotykamy też zapisy świadczące o braku zmiany, np. *ptoszki, wogin* ‘ogień’ (Chałupy), *matki, wielgi* (Łebcz), *kieby, ogień* (Domałówko). Zapisy tego typu nie są jednoznaczne: mogą odzwierciedlać rzeczywistą wymowę gwarową lub też być odbiciem wpływów polskiej ortografii, znanej powszechnie na Kaszubach m.in. dzięki Kościołowi i polskim księżkom religijnym.

Można natomiast przyjąć, że zapisy oddające twarde *k, g* odzwierciedlają rzeczywistą wymowę gwarową. Por. np. *łogen, ptoszke* (Nadole), *takego* (Sianowska Huta, Wysin), *nogy, jabłonky* (Jamno).

Mapa nr 1, przedstawiająca refleksy *ć, ź* w roku 1880 na podstawie materiałów Wenkera, pokazuje, iż:

1. Na całym obszarze kaszubskim współistniały obydwa główne warianty, tj. zarówno *ć, ź* (*k, g*), jak i afrykаты *č, ž* (*ć, ź*).

2. Wariant *č, ž* (*ć, ź*) jest silniej reprezentowany w południowej (zwłaszcza południowo-wschodniej) części Kaszub. Jest także bezwyjątkowy na Helu. Warto tu podkreślić, że zapisy z Jastarni z 1880 r. przynoszą konsekwentnie zaznaczone afrykаты, por. *czebe, wesoczy, budinczy, ptoszczy* oraz *odżyn, nodży* ‘nogi’, *wieldży*. Fakt ten pozwala wątpić w stwierdzenie Bronischa z 1898 roku, iż zmiana *ć, ź* w afrykаты nie była wówczas jeszcze znana starszemu pokoleniu. Na tej właśnie opinii Bronischa opierali swe wnioski Smoczyński, a także późniejsi autorzy *Gramatyki kaszubskiej*, E. Breza i J. Treder¹¹.

3. Istniała wyraźna granica pomiędzy gwarami kaszubskimi, gdzie istniały refleksy *č* (*ć*) i *ž* (*ź*), a kociewskimi i borowiackimi *ć, k* i *g, g*.

4. Nie zaznaczyło się jakieś wyraźniejsze zróżnicowanie geograficzne pomiędzy wariantami *č, ž* z jednej strony, a *ć, ź* z drugiej. Podobnie, nie ma wyraźnych układów geograficznych dla wariantów *ć, ź* i *k, g*.

¹¹ Por. przypis 1 oraz 3.

Tak więc dane z roku 1880, ułożone w czasie pomiędzy skąpymi informacjami Ceynowy a ograniczonymi do środkowych Kaszub zapisami Biskupskiego pokazują, że około roku 1880 zmiana *k, g* w *č (č)* i *ž (ž)* była już w pełni rozwinięta, została bowiem wyraźnie poświadczona zapisami z 49 wsi. Powstaje pytanie, czy zatem – jak sądził Smoczyński – pojawiła się ona istotnie nagle i rozwinęła w okresie życia jednego pokolenia?

Należy, sądzę, okres powstania afryktywacji *k, g* cofnąć w czasie, i to dla znacznej części obszaru kaszubskiego. Świadczy o tym Ceynowy, który wymienia tylko *k, g*, odnosi się natomiast do Sławoszyna, z którego pochodził, i – ewentualnie – jego najbliższych okolic. Wówczas proces ten omówionych okolic jeszcze nie ogarnął. Również w materiałach Wenkera zdecydowanie dominują w Sławoszynie zapisy z *k, g*, por. *do nenki* ‘do matki’, *takich, jakiego, jabłanki, ptoszki* oraz *wogin* ‘ogień’, *nogi*. Wyjątkowo pojawiły się dwa zapisy z afrykatami: *wieldzi* ‘wielki’ i *wu te biatci* (gen. sg.). (Na mapie 1. przewaga *k, g* zaznaczona jest pustym kółkiem, a wyjątkowe zapisy z *č, ž* małym punktem).

Do szybkiego rozprzestrzenienia się i uznania za charakterystyczną cechę kaszubską zwłaszcza wariantu *č, ž* musiała się też przyczynić popularność poematu J. Derdowskiego z tytułowym bohaterem Panem Czorlińskim. Poemat ten został opublikowany w 1880 roku. W tym czasie rodzimy dialekt Derdowskiego, tj. okolice Wiela na Zaborszczyźnie, również reprezentuje pełny rozwój afryktywacji, podobnie jak cała południowo-wschodnia kaszubszczyzna (por. mapa 1.) Według materiałów Wenkera mamy w sąsiadującej z Wielą Przytarni zapisy *odzień, ptoście* ‘ptaszki’, *wysocie*, zaś we Wdzydzach Tucholskich *ogdzeń* ‘ogień’ *nodzi, jabłonci, matci* (gen. sg.).

Zestawienie stanu kontynuantów *k, g* w roku 1880 ze stanem z lat 1955-1965 (na podstawie AJK) przedstawionym na mapie 2. pokazuje przede wszystkim, iż w czasie 80 lat zdecydowaną przewagę uzyskały refleksy *č, č, č* oraz *ž, ž, ž*, przy czym wariant *č, ž* był przez eksploratorów AJK stosunkowo rzadko notowany, nawet w południowo-zachodniej kaszubszczyźnie. Warianty bez afryktywacji, zachowujące *k, g* – *k, g*, a także wariant o słabej afryktywacji, tj. *ħ ħ*, występują głównie na północnym zachodzie i w okolicy Wejherowa oraz w południowej części Kaszub; tu, być może, także pod wpływem sąsiednich dialektów: kociewskiego i borowiackiego. Po mniej więcej 80 latach widoczna jest zatem w gwarach kaszubskich większa polaryzacja geograficzna, w tym zwłaszcza dominacja wariantów *č, č* i *ž, ž* w centralnej – środkowej – części Kaszub.

PODSUMOWANIE

Analiza udostępnionych ostatnio materiałów gwarowych z Kaszub pochodzących z 1880 roku przynosi zatem w interesującej nas kwestii:

1. dokumentację o mieszanii się różnych refleksów dla kontynuantów \acute{k} , \acute{g} (por. mapa 1.);
2. poparte licznymi przykładami (zapisy z 49 wsi) przekonanie o wcześniejszym powstaniu i rozwoju tego zjawiska, niż sądził Smoczyński;
3. potwierdzenie istnienia afrykatów $\acute{č}$, $\acute{ž}$, (\acute{c} , \acute{z}) ok. 1880 roku w dialekcie Derdowskiego, w konsekwencji zaś – niewątpliwy wpływ popularności poematu *O Panu Czorlińskim* na uznanie refleksów \acute{c} , \acute{z} za typową cechę kaszubską.

ON THE CASHUBIAN \acute{c} (\acute{c}) AND $\acute{ž}$ (\acute{z})
DERIVED FROM \acute{k} AND \acute{g}

S u m m a r y

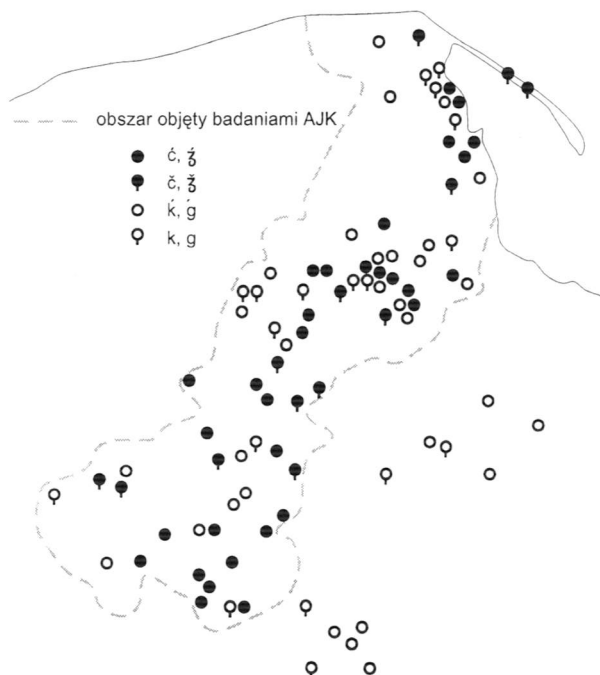
It is thought that the change of k and g into c (\acute{c}) and $ž$ (\acute{z}) is relatively recent. Its origins should be dated on the third quarter of the nineteenth century. The responses given in Georg Winkler's (a researcher of German dialects) survey have already been forgotten. It was made in the second half of the nineteenth century and targeted at the teachers of the majority of villages in the territory of the then German state. They allow the author to address anew the question of dating the changes of \acute{k} and \acute{g} in Cashubia, and their transformation into affricate. Numerous examples confirm that this phenomenon took place and developed earlier than it has been assumed so far (following P. Smoczyński). The occurrence of affricate around 1880 in J. Derdowski's dialect proves that his poem *O Panu Czorlińskim* (On Mister Czorliński) was popular, and its popularity played a part in the approval of \acute{c} (\acute{c}) and $\acute{ž}$ (\acute{z}) in place of \acute{k} and \acute{g} as a typical Cashubian feature.

Translated by Jan Kłós

Słowa kluczowe: dialektologia, Kaszuby.

Key words: dialectology, Cashubia.

Mapa 1

Zmiana *k, g* przed *i, e* według materiałów G. Wenkera (1880 r.)

Mapa 2

Zmiana *k, g* przed *i, e* według AJK na przykładzie nom. pl. *nerki*